

2828 ? (2828)

יוסף היינמן

שרידים מיצירתם הפיוטית של המתורגמנים הקדומים

הא את סגרת מן קדמיהון / ופרעה רשיעא אתי מבתריהון
ואזל משה וקב על ימא / ואמר לימא זע מן קדם אל
זע ימא מן קדם משה / כד חמא בידה ית חטר ניסא
חימא ורוגזא עלת לימא / וחות מתרברב למחזור לבתריה
טעו⁶ היא לך בריה דעמרם / לית את שליט וקשיש מינאי
יומין תלתא אנא רב מינ / דאנא איתבריתי בתלתא ואת בשיתא
כד חמא משה לימא מסרהב / וגלוהי מתרברבין עליה מתיב אל [מ]כלי [מ]ר לים כלך
לית שעתא שעת דינא / וישראל שריין בעקא
מתיב משה ואמר לימא / שלוחיה אנא דיוצר בראשית
נהפך ימא כד שמע מילתיה / למיעבד רעותיה דמריה דבשמיא
סוף מיליאי אמר ימא למשה / מן קדם ילוד איתתא לית אנא מתכביש
ענה משה ואמר לימא / רב מינאי ומנך יכבוש יתך
פתח משה פומיה בשירא / והכדין שבה בתושבתיה
צלוחיה דמשה עלת בבוע / ובתחוננים אמר למילתיה
קרא אמרת לי בסיפרא דאורייתא / כען תחמי מה איעבד לפרעה
רבוניה דעלמא לא תמסור עמך / בידוהי דפרעה רשיעא
שמע ימא קל רוחא דקודשא / דהות ממללא עם משה מגו נורא
תב ימא מן גלוהי / ועברו בגויה בני ישראל

זו שעת דין / וישראל שריים בצרה. // השיב משה ואמר
לים: // "שלוחו אני של יוצר בראשית". // נהפך הים כששמע
דברו / לעשות רצונו של אביו שבשמים. // סוף דבר אמר
הים למשה: / "מלפני ילוד אשה אין אני נכנע". // ענה
משה ואמר לים: // "מי שגדול ממני וממך יכבוש אותך". //
פתח משה פיו בשירה / וכך שיבה בתושבתיו. // תפילת
משה עלתה בבקשה / ובתחוננים אמר את דברו: // "מקרא
אמרתי לי בספר התורה: / 'עתה תראה אשר אעשה לפרעה'. //
ריכונו של עולם, אל תמסור עמך / בידיו של פרעה הרשע". //
שמע הים את קול רוח הקודש / שהיתה מדברת עם משה
מתוך האש. // שב הים מגליו / ועברו בתוכו בני ישראל.

לנו כחלק מתרגום המקרא. פיוט נוסף מסוג זה נשתמר
במחזור האשכנזי (המערבי) לשבועות: במנהגן של
כמה קהילות היו אומרים אותו בשעת קריאת התורה,
לפני קריאת עשרת הדיברות. וזה נוסחו:⁸

2.
ארכין ה' שמיא לסיני / ואמר למשה מהימני תא סוף
בני פלטיין ידידי לא יבהלונך / דכבש יתהון סבך מן ריש
גומריין דאתון אדליק נמרוד / דלא יכיל למכוני רגלוי דסבך
דבך לית הוא נורא דמלאכיי בך / דעמך אשא אכלא אשא
הא אנא מלבש לך פורפירין דידי / דאית ביה גברו דלא לקרב לוותך⁷
וקביעת קרני הודא ברישך / דאין קריב מלאכא תנגשיניה בהון

הים, ובמהדורות היידנהיים אף בתוספת תרגום לגרמנית.
כאן הוא ניתן על-פי הנוסח שהדפיס רונטל [15], 86.
השווה אצל רונטל [15], 91, בהערות, ולהלן, עמ' [10].

לך משה ועמור על הים / ואמר לים: 'סור מלפני'. //
נשמו חלך ותאמר לים / שאני שלוחו של יוצר בראשית. //
גלה דרכיך לשעת קלה / עד שיעברון בתוכך פדויי ה' //
י שבי יעקב שריים בצרה / ושונאיהם רודפים אחריהם. //
הוי אהא סגרת מלפניהם / ופרעה הרשע בא מאחוריהם". //
הוי משה ועמד על הים / ואמר לים: "סור מלפני האל". //
הוי הים מלפני משה / כשראה בידו את משה הגיסים. // חמה
ויוגו עלו לים / והתרברב לחזור לאחוריו. // "שעות היא
דרכיך בן עמרם, / אין אתה שולט [בין] ואין אתה קשיש
עמני. // שלושה ימים אני גדול ממך, / שאני גבראני ביום
השלישי ואתה בשישי". // כשראה משה שהים מסרב / וגליו
מתרברבים עליו, צעק אל ואמר לים: "הסתלק, // אין שעה

לך זו מלמדת אותנו, שמתרגמי המקרא לא הסתפקו
בפראפרזה ובקישוט העלילה על-ידי סיפורים בפרוזה,
אלא ניסו את כוחם גם במעין שירה. מסתבר שפיוט זה
לא היה בישעתי יחיד במינו, אף על פי שרק הוא נשתמר

אין ספק, שכן הגירסה הנכונה; "טען" שבנוסח אפשטיין
ובמחזור יוטרין אין לו מיזב ואינו אלא טעות סופר.
[דודון 4], א. 7648 (שם הפיוט מוגדר, שמוסמך "כיוצא"
ליום א של שבועות); הפיוט מודפס, למשל, בדפוס "דל"

חבות בתרגום פרשת קריעת ים-סוף⁹ (שהיא הקריאה
לשיעור של פסח) ושל פרשות חגיגות אחרות הנקראות
במועדים, ובראשן פרשת מתן תורה, היא לקשט את
קריאתה-התרגומה של אחת הפרשות החשובות והמרי-
כויות של התורה ולהגביר את רישומה בלב הקהל,
לשם כך מוסיף המתרגם סצנה רבת-מחמה זו לגוף הסי-
פור בנקודה השיא הדראמאטי של העלילה. וחרי נוסחו
של הפיוט:¹⁰

1.
איזל משה וקום על ימא / ואמר לימא זע מן קדמי¹¹
בשמי תיזיל ותימר לימא / דאנא שלוחיה דיוצר בראשית
גלי אורחך שעה זעירא / עד דיעברון בגוון פריקוי דקדריס
דשבטי דיעקב שריין בעקא / וסנאיהון רדפין בתריהון

חמשת הטורים הראשונים, שבהם ה' מצווה על משה, ליי-
15, והשאר, מטור ו ואילך, קודם לפסוק 21: "ויס משך
את ידו" וגו'.

אל גירסה חמישית של פיוט זה, הפותחת "אל לך משה",
הנמצאת בכ"א אוקספורד 2701/9, הפנה את תשומת לבו
עורא פליישר. טקסט זה שונה לגמרי מכל השאר בכמהות
טוריו, ובמסגרת מאמר זה אי אפשר היה לדון בשינויים
מרובים אלו. ייאמר רק זאת, שבגירסה זו בולטת עוד יותר
התופעות, שאעמוד עליהן בהמשך.

הטקסט ניתן כאן לפי מהדורת קומלוש [14], הוצ משני
הטורים הראשונים החסרים שם, הוך השמטת הטור המיותר
(ראה הערה 1) ותיקון ראש טור ר בהתאם לכך על-פי
אפשטיין. מובן שאין כוונתי להציע כאן מהדורה מדעית
של הטקסט.

והשווה גם ליונשטם [11], 126. ואילך, המדפיס את הפיוט
הזה עם הערות ושינויי גירסה (על-פי הטקסטים של מחזור
יוטריין ושל קומלוש).

דומה שגם כאן וגם בטור ו הגירסה הנכונה היא "מו
קדמי" (ולא "מו קדם אל"). כגירסת קומלוש; שכן כל
הזכרה נוסב על כך, שאין הים מוכן לוון מלפני בשר ודם.
עד שמתערב בסוף ה' בכבודו ובעצמו. והשווה ליונשטם
[11], 126, והערותו לשירה 6.

1 על הכפלת טור ר בשתיים מן הגירסאות ושל טור ק באחת
מהן אעמוד בהמשך המאמר.

2 כגון האגדה המורחבת על יציאת מצרים של בני אפרים
בטרם קץ, הדרשה על ארבע כיתות שנעשו ישראל על הים,
הקטע "ארבע לילון כתיב בספר דוכרניא", ההרחבה על
ריב הים והיבשה על גוויות המצרים על שמות טו, 12,
וכיוצא באלה; השווה תרגום ירושלמי לתורה, מהדורת
מ. גינזבורגר, ברלין, תרנ"ח, למקום זה, ומחזור יוטרין,
ערך איש הרוזין, שמעון הלוי, ירושלים, תשכ"ג, 305
ואילך.

3 ראה דודון [4], א, 2306 (שם מצוין בטעות שזו "רשות
לעשרת הדיברות"). פיוט זה נמצא, בשינויי גירסה, של
חלקם עוד אתיחס, בתרגום ירושלמי מהד' גינזבורגר
לשמות יד, 29 ובמחזור יוטרין, 306; כן פרסמו אותו אפי-
שטיין [21], (47-48), בין טקסטים אחרים של "תוספתות"
לתרגום, וקומלוש [14], (כו-רכח) (אלא שהוא קפנה רק
לגירסה של מחזור יוטרין, ולא לאלה של אפשטיין וגינז-
בורגר). יצוין, שפיוט זה שימש מקור למדרש ויושע,
והוא מובא על-ידי ילינק [8], (38) בפאראפראזה עברית,
מקצתה בתרגום מילולי ממש. המקורות הנ"ל חלוקים גם
לגבי מקום השתלבותו של הפיוט בתרגום הפרשה: לפי
מחזור יוטרין וגינזבורגר מקומו אחרי יד, 29; לפי אפשטיין
הוא "תוספתא" ליד, 21; ואילו בכ"א של קומלוש קודמים

זעירא לא תהוי באפך משה / דלית את ידע מה חיבתך עלי
 חי אנא יקים דבראית איקוניך / עד דלא שכלת רומא ומוכא
 טירוגי מרומא קמו להון מתיחין / דין אכסנא הכא מאז הוא
 יה ייה רשו לבשרא למקרב הכא / ומאן כדו אנן אנפריטין *
 כד חמון מלאכיא דעני כדין להון / דין אכסנאי אנא מהודע לכון
 לענותנא אתקרי משה / רעיהון דבגיי מהימנא דבייתי
 מכון שמיא ורמת ארעא / ואשתכח סאי בין חיתא
 גועו מלאכין ורעור אופנים / דחמון למשה קאים בערפילא
 סערות גופיה קמו להון כהדא / דאיקונין דיעקב הוה מודקף לקיבליה
 עול וקריב לך רעיהון דבגיי / צווח מן כורסיה מלכא חייא *
 פסל לך לחיין מן סמפיריגון / מן כורסיה המלכא רמא
 צהיל הוה ליביה דמשה וחרי / דהוה אל רחום אפולוגוס דידיה
 קריבו מלאכיא לות כורסיה דקריס / ואמרין בבכו לא ישלוט בן
 רישא דכיפא בחטריה הוא תבר / ואנן קשיין ליה למנגשא
 שדי אמר ליה לא תדחל טליא * / דמימרי יהי לך בסעדך
 תיסב אוריית ותהות לך / דלא אשכחית בנביאי כותך

הנקרא משה, / הרועה של בני, נאמן ביתי, // שפלו השמים
 וגבהה תארץ, / וגמצא [משה] עומד בין החיות, // נטו
 המלאכים וחרדו האופנים / כאשר ראו את משה עומד
 בערפל. // שערות גופו קמו להן יחדיו, / שדמות יעקב וזחה
 מודקפת כנגדו. // "בוא וקרב לך, רועה של בני", / קרא
 מכיסאו המלך התי, // "פסול לך לוחות מספיר / מכיסאו של
 המלך הרם". // צוהל היה ליבו של משה ועלו, / שהיה אל
 רחום מליצו. // קרבו המלאכים אל כיסא האדון / ואמרו:
 "בבקשה [ממך], אל ישלוט בנו. // ראש השלע במקלו שכה",
 ואנו קשים לו לנגיחתו" // שדי אמר לו: "אל תפחד, הנער,
 שאני אחיה בעורך. // תקח תורתי ותורד לך, / שלא מנאתי
 בנביאי כמוד".

[הרכין ה' את השמים לסיני / ואמר למשה: "נאמני, בוא
 עלה. // בני, פלטיין שיל לא יבהילוך, / שהכניע אותם סבך
 מתחילה. // גחלי כבשן הדליק נמרוד / ולא יכול לכוות
 רגלי סבך. // אין אש מלאכי דבקה בך, / שעמך אש אוכלה
 אש. // הנה אני מלביש אותך ארגמן שלי / אשר גבורה בן,
 שלא יקרב אדיר, // וכבעתי קרני הוד בראשך, / שאם יקרב
 מלאך, נגנחו בך. // אל תהיה קטן בעיניך, משה, / שאינך
 יודע, מה אהוב אתה עלי. // חי וקים אני, שבראתי דמותך /
 לפני שנמרתי עליונים ותחתונים". // שומרי המרום קמו להם
 תמחים: / "זה הור, כאן, מי הוא?" // "זה נתן רשות לבשר
 לקרב לכאן, / ומעתה אני משרת [?]". // כאשר ראו המלאכים
 שכך ענה להם: / "זה הור, אני מודיע לכם, // הענוותן

נוכל לשער, שגם פיוטים ארמיים אחרים, שמבחינת
 תוכנם גם הם אינם אלא הרחבה ציורית-דראמטית של
 פרשות מקראיות, הנקראות בימים מצוינים, והעשויים
 באותה המתכונת בדיוק, נוצרו מתחילתם על-ידי המתורגם
 גמנים והיוו חלק מתרגום פרשות אלה בשעת קריאתן
 בציבור; אפילו הועתקו פיוטים אלה ממקומם והגיעו
 לידינו לא כחלק מטקסט התרגום, אלא שזקעו במהירות
 פיוטים או קרובות לאותם הימים, או נקראו בשם
 "רשויות" לקריאת פרשה זו או אחרת. ואכן, נותרו
 בידינו יצירות ספורות כאלה, שאת מקצתן מנה כבר
 צונץ [33], [21, 74],¹¹ בעיקר לתג השבועות, לשמחת
 תורה (היינו: לשבת "וזאת הברכה"¹²), ולפרשת החודש
 (או לשבת ראש חודש ניסן); ואלו הן:

גם על-פי מקומו של הפיוט מסתבר, שאף הוא לא נועד
 מתחילת בריאתו ל"אמירה" בפי הקהל או בפי הקורא
 בתורה; גם הוא אינו, מן הסתם, אלא "תוספתא" של
 תרגום (ארץ-ישראלי) קדום לקריאת פרשת מתן תורה.
 ואף על פי שהדלו במנהג אשכנז המאוחר לקרוא את
 התרגום עצמו, נשארה ממנו תוספת חגיגית זו; וידוע
 לנו, שגם בזמנים שכבר לא נהגו לקרוא את התרגום
 בכל ימות השנה, החזיקו בו בחגים ובשבתות מיוחדות:
 לפרשות מצוינות כאלה נלוותה עדיין בימי-הביניים
 קריאת פאראפראזות מורחבות מן התרגום הארץ-ישראלי
 דווקא, כגון תרגום פרשת קריעה יס-סוף שבמחזור ויטרי,
 עול כל תוספותיו, שהזכרתי לעיל.

שני פיוטים אלה, שהם אחים תאומים ממש, מעידים,
 שמוצאו של סוג ספרותי זה במסורת התרגומית. מעתה

¹¹ אבל צונץ מונה שם גם יצירות ארמיות אחרות, מורכבות
 יותר במיבן, שבחלקן יש גם חריזה.

¹² השווה פליישר [103] ומאמרי [25].

⁸ השווה רונטל [15], שם.

⁹ השווה רונטל [15], 86, בשינויי הנוסח, ולהלן עמ' [10].

¹⁰ השווה רונטל [15], שם, ולהלן עמ' [10].

3. לבררים דר, 5: 13

אזלה בכיתא בכל מדינתא / בשעתא דאיתפטר משה נביא
 בכא יתיה נילוס נהרא / גברא דריביתא מן טליונתא
 גען ובכין כל שבטיא דישראל / כענא במדברא דלית להון רעיא
 דמעה שפכין בית ישראל ואמרין / מאן יהב לגא גבר כותיה דמשה
 הא טורא דתבור וכרמל שפכין בכיאי / וסיני מספדין תרוויהון
 ויי עלי אמרת אורייתא / רעיא טבא דמתפרק מיי
 זע ואיתבהל יהושע בר נון / כיונק דמתגמיל מדדיה דאימיה
 חבל עלי אמרת אורייתא / דמשה יהב לי חיים לעולם

הר תבור והכרמל שפכו בכי / וסיני מספידים שניהם. //
 "אבוי לי", אמרה התורה, / "הרועה הטוב הנפרד ממני". //
 נודעו ונבהל יהושע ברנון / כמו יונק הנגמל משדי אמו. //
 "חבל עלי", אמרה התורה, / "כי משה נתן לי חיים לעולם".

מלך בכי בכל הארץ / בשעה שנפטר משה הנביא. // בכה
 אותו הנער נילוס : / "האיש שגידלתי מנעויותי". // געו ובכו
 כל שבטי ישראל / כצאן במדבר שאין להם רועה, // דמעה
 שפכו בית ישראל ואמרו : / "מי ייתן לנו איש כמו משה". //

4. לפרישת מתן תורה : 14

אנגלי מרומא פתחון לי דניעול / אמר משה
 אנן לא פתחין דלא שליטין למפתח / אמרין מלאכיא למשה נביא
 בכין אנא צווח אורגוס פתחון לי / אמר משה
 בן למה את צווח קדים למצווח / אמרין מלאכיא למשה נביא
 גבר אנא מן גיגוס דאברם צדיקא / אמר משה
 גבר בר איתא את ובאתר דנור היך תיסק / אמרין מלאכיא למשה נביא
 גיברי הילא פתחון לי גלי / אמר משה
 גליא קמי בורין דלית רשותא בידן / אמרין מלאכיא למשה נביא
 דאי אתון לא פתחון לי סופיכון למפתח / אמר משה
 דאי את סליק סופך למנחת / אמרין מלאכיא למשה נביא

אש איך תעלה ז', / אומרים המלאכים למשה הנביא. //
 "גיברי החיל, פתחו לי מהר", / אומר משה. // "גלוי לפני
 בוראנו, שאין רשות בידנו", / אומרים המלאכים למשה
 הנביא. // "אם אינכם פותחים לי, סופכם לפתוח", / אומר
 משה. // "אם אתה עולה, סופך לרדת", / אומרים המלאכים
 למשה הנביא.

מלאכי המרום, פתחו לי שאכנס", / אומר משה. // "אין אנו
 יולדים, שאין אנו יכולים לפתוח", / אומרים המלאכים
 למשה הנביא. // "אליכם אני קורא, פתחי לי את השמים", /
 אמר משה. // "אלינו למה אתה קורא ? קרא אל האדון ז', /
 אומרים המלאכים למשה הנביא. // "איש אני מורע אברהם
 יצחק", / אומר משה. // "איש יליד אשה אתה, ובמסומם של

5. לפרישת ההורש : 15

אליסון מה משובת הדין ירהא / דביה איתפריקו אבהו ובניו
 בפלגות לילה איתגלי קיריס / וימיניה פשוטה על ישראל
 גיברי דמצראי איתעבדו לשמא / חולף דשעבידו ית עמא [...]

ישראל. // גיבורי מצרים נעשו לשמה / תחת אשר העבידו
 את העם.

מה משובת החודש הזה / שבו נגאלו אבות
 ונבנים. // בחצי הלילה הארון / וימינו פשוטה על

¹⁴ דודנון [4], א, 6374; על-פי הנוסח שהדפיס רוונטל [15], 103.

¹⁰ פרסם פליישר [13], ב, 272.

¹⁵ דודנון [4], א, 2310; הטקסט ניתן כאן על-פי גינזבורג [23], 192–193.

6. לפרשת חזקיהו: 16

אתרמי פולמוס ביני יריחיה / כד שלח אוגוסטוס לארעא דאגיפטוס
אתון כות נרמי נבזין על מזלין / ונידע בהיידן מנן ישראל מתפרקין [...]
געה ניסן והא כדן אמר להון / קיבלו מני כד דגאמר לכון [...]
ניסן אמר להון שהוק פומיכון / דאנה הוא אבוהון ואנה הוא דפריק להון מן שעבודא [...]

[אירע ריב בין החורשים / כאשר העליון שלח לארץ מצרים. //
"בואו ונפיל גורלות על המזלות / ונדע באיזה מהם ישראל
נגאליים" (...)] // צעק ניסן וכך אמר להם: / "קבלו ממני כל

7. לפרשת העקרה: 17

אמר יצחק לאברהם אבוהי / מה נאה מדבחא די בניית לי אבא
בפריע פשוט ידך וסב סכינך / עד דאנא מצלי קדם ריבוני
גלי אדרעך ואסור חרץך / היך גבר דעביד שירותא לבריה
דין הוא יומא דיהון אמרין / אב לא חס על בריה ובריה לא עכב
היך תיזיל ותימור לשרה אמי / היך תפרוש מני ותיזיל לביתא
ונשיק יצחק לאברהם אבוהי / ופקיד יתיה והיכדין אמר ליה
ורוק דמי על גבי מדבחא / וכנוש קטמי ואוביליה לאימי
חיי ומותי כולא בדידי / ומודי אנא ליה דהיכדין בחר בי
טובך אבא דיהון אמרין / דאנא אימר לעלתא דמלכא חזיאי
יתקוף רוגזך וכעסך אבא / ותהוי כגבר דלא חס על בריה
כגבר אכורי סב סכינך / ותיכוס יתי דלא תסאיבני

16 עלרפי פליישר [13], 277, הערה 32. פליישר מעיר שם,
שאין לפנינו אלא חלק מפיוט ארוך, ומשער, שקטע נוסף
(באותיות 1-4) מובא בכ"ט 110/78. ואין הדבר כן;
כי אף על פי שכי"י זה קשה לפענוח, הרי ניתן להבחין,
שבאותיות 5-11 מדובר בן על חודש תשרי, ואילו בפיוט
שלפנינו מתחילה השורה האחרונה, שהוא כנראה טור ג
שלו: "ניסן אמר להן שהוק פומיכון / ואילו בפיט
לפרופ' פליישר על שהפנה את תשומת ליבי גם לקטעי
הגניזה הבאים: "ט"ש 11/51 (על סימני אולה בחודשים
השונים; סימן תשרי"ק, נשתמר מרע עד כ); "ט"ש 11/51
(ויכוח בין ניסן לשאר החודשים; סימן א"ב, א"ב, א"ב; ט"ש
11/51 (על החודשים, המזלות והשבטים; ו-1) — כולם
בארמית ובגוונים לפי אותה המתכונת.
כן מצויים בכ"י אוקספורד, 2701/9, הנזכר לעיל בהערה 3,
מיד אחרי "אול לך משה", עוד שני פיוטים ארמיים,
הקרויים בסגנונם ובמתכונתם לאלו שאנו עוסקים בהם
כאן; אלא שהראשון, "אמר קירוס למשה" (סימן א"ב; על
מות משה) מורכב מטורים בעלי ארבע הטעמות בלבד,
שכולן חרוז במבויח "אחה"; והשני, "הקניגית עלי מן
שריה" (סימן תשרי"ק, עם חרוז במבויח "תלחא"), אינו
עוסק בסיפור אחר מסים, אלא מזנה את כל הדברים
שנעשו ב"שלושה" או ב"שלישי", דומה שאת שניהם יש
לשייך לשלכ מאחר במקצת לזה של הפיוטים חסרי החרוז
וכל קישוט פיוטי אחר (חזק מן האקרוסטיכון האלפאביתי
הפשוט) הנדונים כאן.
17 דודון [4], א, 5812. הפיוט מוגדר שם כ"פיוט לשבועות
[מאיר בר יצחק ש"ץ], וזאת כנראה עלרפי הכותרת,
שניתנה במחזור ויטרי (עמ' 338) לסידרה שלמה של

רשויות לעשרת הדיברות", שפיוט זה מופיע ביניהן
כ"רשות" לדיבר החמישי: "מכאן ואילך יסד ר' מאיר
שליח ציבור", אין צריך לומר, שפיוט זה לא יכול היה
להתחבר על ידי פייטן אשכנזי בימי הביניים (ועין להלן)
בדיון על לשונם של פיוטים אלה). ואף זאת ברור, שאין
לו שום זיקה לפרשת עשרת הדיברות, אלא הוא נועד לאל
ספק לשמש הרחבה של תרגום פרשת העקרה (מן הסתם
בראשית השנה), ומקומו היה לאחר בראשית כ, 10 או מן
קום תרגום פסוק זה. הטקסט כאן על-פי רוונטל [15], 80.
רק לאחר סיום כתיבת המאמר נתחזר לי, שגם הפיוטים
"איתגבר בחיליה", המתאר באופן דראמטי את היגיון
יואב בראשית מלכות שלמה (דודון [4], 3196; מובא
במחזור ויטרי, 341, "כירשות" לדיבר השביעי, ויטרי
תקף "צירה" (דודון [4], 2161; מובא במחזור
ויטרי, 342, "כירשות" לדיבר השביעי; רוונטל [15],
94 ואילך) שייכים לאותו סוג שאנו עוסקים בו. הוא
שון הוא, כנראה, תוספתא לתרגום של מלכים א' 3,
28 (בשעה שפרק זה שימש כפסוקה) : השני מקורו בודאי
בתרגום מורחב לבראשית לט, 10. הפיוט גופו מתחיל
ישר בדברי אשת פוטיפר "אית לי הר טליא", והפסוק
הקודם לסור זה, המשמש מעין מבוא, מכוסס על קטעים
מתוך תרגומו של הפסוק הנ"ל; הוא הועתק יחד עם הפיוט
משום שהתחלתו של זה לא תהיה מובנת בלעדיה, שא
כדעת רוונטל [15], 98. שני הפיוטים הללו הולמים מל
הבחינות את מהפונתם של הפיוטים הנדונים כאן, ויש
לראות בהם ללא כל ספק שני נציגים נוספים של אותו
הסוג הספרותי. ברם נבצר ממני להשתמש בהם עוד בנ"י
המאמר, ורק בהערות אני מעיר עליהם מר פסם.

לא תהוי ידי דלא איעכבך 16 / דלית אנא מן ידך נסיב גרמי
מה תבכה אמר יצחק לאברהם אבוהי / טובי דבחר בי קיריס מכל קוזמו
ניחא ריחא דשרה אמי / היך נפקין תריגן בליבא שלימה
סכינך אבא חב לי ואמושיניה / בבשו מינך דלא תסאיבני
עיני חמיין קיסין מסדרין / נור דליק ביום קרבני
פתח פומך ובריק אבא / ואשמע אנא ואימר אמן
צוארי פשוט לך אבא / מה דניחא לך קום עיבד 17
קמי מלאכיא ומפייסין למריהון / בבשו מינך חוס על טליא
רחמי דאבוי אמן מדכרין / גבר דאכלין מלח בביתיה
שדי אמר ליה לא תחל טליא / דאנא הוא פרוקא ואפרוק יתך
תקיף הוא אלהא ותקיפין עובדוהי / לית אוחרן כוונתיה ולית דדמי ליה

שאין אני לוקח עצמי מידך. // מה תבכה? אמר יצחק
לאברהם אביו, / "אשרי שבחר בי האדון מכל העולם. //
נחה דעתה של שרה אמי, // איך יצאנו שנינו בלב שלם. //
סכינך, אבא, תן לי ואמושנה. / בבקשה ממך, שלא תפסלני. //
עיני ראות עצים ערוכים, / אש בוערת ביום קורבני. // פתח
פיד וברך, אבא, / ואשמע אני ואומר אמן. // צוארי פשוט
לך, אבא, / מה שנאה לך קום עשה". // קמו המלאכים
והפעירו באדונם: // "בבקשה ממך, חוס על הנער. // אהבתו
של אביו אנו מזכירים, / איש שאכלנו מלח בביתו". // שדי
אמר לו: "אל תפחד, הנער, / שאני הגואל ואגאל אותך". //
תקיף הוא האלוהים ותקיפין מעשיו, / אין אחר כמוהו ואין
דומה לו.]

(ב"תקיעתא" שלו); חזרה על כל אות של הא"ב כמה פע'
מים בזו אחר זו (פעמיים ב"תקיעתא", שמונה פעמים
בעבודה "אזכיר גבורות"); צירוף יחד של כמה יחידות
אלפאבטיות למחרוזות פיוטים, תמהוהו יצירה שלמה
רבת היקף וכבדת משקל. אפילו בחלק מהפיוטים האנו'
נימיים, שהם כנראה קדומים אף מומנו של יוסי בן יוסי,
משתמשים כבר באמצעים צורניים נוספים, כגון בקינה
"אז בחטונא חרב המקדש", 33 ששני הפסוקים "עד אנה
בכיה בציון ומסד בירושלים" ו"תרחם ציון ותבנה חומות
ירושלים" צריכים לשמש בה, כפי הנראה, פזמון חוזר
(לסירוגין). לאמיתו של דבר ניתן למצוא את תבניתם
המדויקת של הפיוטים הנדונים כאן רק ב"ברכות המי'
פיוטות", כגון "אשר בגלל אבות בני גידל" או "אתה

הראשונה של "אנגלי מרומא" מובאת כאן בחשבון,
ומכיוון ששני הקטעים "אליסין" (מס' 5) ו"אתרמי פולמוס"
(מס' 6) נשתמרו רק טורים ספורים, ואף "אולה בכיתא"
(מס' 3) אינו מגיע עד סוף הא"ב, נמצא, שבמיון היצירות
הנידונות לעיל רק שלוש הן בעלות היקף מלא של 22
טורים. אבל עליון יש להוסיף את השתיים שנזכרו לעיל
בהערה 17; ואין ספק, שהיפוש ממושך היה מעלה עוד
פיוטים נוספים מסוג זה.

21 השווה צונץ [33], 21, 74, והפיוטים הארמיים האחרים
שמכיל רוונטל [15].

22 השווה מירסקי [12], סא ואילך, ו-1201, ופליישר [13], 2
ואילך.

23 דודון [4], 2104; השווה גולדשמידט [24], יא, כט.

[17]

גאלה" וכיצא בזה, שקדמותו מופלגת ללא ספק.²⁴ אציין גם זאת: השור המרובע, המורכב משתי צלעות בנות ארבע הטעמות כל אחת (או מארבע צלעות בנות שתי הטעמות כל אחת), הידוע לנו כבר מתפילות קדומות מן התקופה הקדם-פיוטית, כגון חטיבות הפתיחה למלכיות, וזכרונות ושופרות ב"תקיעתא דבי רב"²⁵ — שור שנות וקל מאוד להסתגל לו — משמש ביצירות הנידונות ללא הקפדה רבה ותוך הריגות רבות ממספר הטעמות הדרוש; שכן אפשר גם לצרף בהן יחד מלים קצרות, או אף סומך ונסמך, ולראות בהם מלה אחת, כשם שאפשר, מצד שני, ליחס למלה ארוכה שתי "הטעמות". כל הפסוקים מעידים אפוא על כך, שלפנינו טכניקה פיוטית פשוטה בתכלית, שכבר בימי ראשוני הפייטנים התחילו לפתח אותה פיתוח אמנותי נוסף בכמה דרכים.

לשיקולים אלה מצטרפת לשונם הארמית של פיוטים אלה. וזהו ארמית ארץ-ישראלית קדומה, המתובלת בשפע מלים יווניות, וביניהן רבות שאינן ידועות כלל מן הספרות התלמודית-מדרשית. כפי שקבע רוטנל, שבדק את פיוטי הג' השבועות הארמיים, וביניהם את אלה שאנו עוסקים בהם [15], 23 ואילך), מעידות מלים יווניות אלה, שמחברי הפיוטים הנדיונים "זונו מלשון ארמית מדוברת", ולכן "ומנם קדום, מתקופת חייה של הארמית הארץ-ישראלית". דברים אלו אמורים בקבוצת פיוטים "מערביים" (הכוללת את הפיוט "אנגלי מרומא"); ואילו קבוצה אחרת (ובה מצויים הפיוטים "ארכין ה' שמיא" ו"אמר יצחק") הוא מגדיר כ"מעורבת". אבל גם לגבי קבוצה זאת מסיק רוטנל, שההשפעה "המזרחית" אינה אורגאנית, ובמקומות רבים דומה שאינה משקפת אלא את ההגלי המעתיקים, ש"היו רגילים יותר בלשון התלמוד הבבלי" (רוטנל [15], 16 ואילך).²⁶ לפיכך ניתן להניח גם לגבי קבוצה זאת, שזמנם של מחברי הפיוטים "אינו רחוק מזמן חייה של הארמית המשוקעת בתרגומי ארץ-ישראל". גם לגבי הפיוט "איזל משה" מסיק קומלוש [14], רכת), ש"אפשר לקבוע בוודאות על-פי נימוקים לשוניים, שחטיבה זו תרגום ירושלמי היא (בהתאם לתכונות של תרגומי התוספתא)", אלא שסתם קומלוש ולא פירש.

אבל לא זו בלבד שביצירות האלה מופיעות מלים

יוזנות מרובות, שנקלטו מתוך הלשון המדוברת, אלא שברובן משמש השם "קיריס" (κύριος) היווני ככינוי לאל: "כורסיה דקיריס" ("ארכין", שור כ); "פרקו דקיריס" ("איזל משה", שור ג); "בפלגות לילה איחולו קיריס" ("אליסון", שור ב); "קדם קיריס למצוה" ("אנגלי", שור ד); "טובי דבחר בי קיריס" ("אמר יצחק", שור מ).²⁷ תופעה זו אומרת דרשני, כי שם זה אינו מצוי כלל בספרות התלמודית-מדרשית כאחד מכינויי האל המרובים. רק בתרגומים הארץ-ישראליים פוגים בו מדי פעם, אבל גם בהם הוא נדיר מאוד.²⁸ והנה ידוע (ראה אורבן [1], 106 ואילך, 400 ואילך), שדווקא שם זה הוא התרגום היווני המקובל (בתרגומי השבעים ובספרות היהודית-הלניסטית) של שם היווה; ויש להניח שהוא היה שגור פעם גם בפי יהודי ארץ-ישראל שדיברו ארמית מעורבת ביוונית (ראה ליברמן [10], 26). ייתכן שאת היעלמו הגמור של כינוי זה מספרותנו יש להלות באימוצו על-ידי הנצרות, בעקבות תרגום השבעים, כפי נהי היחיד והמיוחד הן של "האב" והן של "הבן", וי היה בכך כדי להנאי יהודים מלהשתמש בכינוי זה. כיצד מופיע אפוא שם זה בתכפורת כזאת דווקא במקסטים לייטורגיים שהושמעו בבית-הכנסת? העובדה, שכינוי זה מופיע כמה וכמה פעמים בקומץ היצירות שאנו דנים בהן, מצביעה בודאי אם לא על זמן חיבור קדום ביותר של פיוטים אלה עצמם, הרי לפחות על מסורת קדומה מאוד, שהם יונקים ממנה ודבקים בה. אני נוטה לחשוב, שגם "אגוסטוס" ככינוי לאל (כתרגומו של "עליזון") בפיוט "אתרמי פולמוס" לא היה יכול להתקבל אלא לפני ששם זה הפך לאחד התארים הרשומים של הקיסרים, שכן תואר כזה של שליט רומי ודאי היה נחשב בעיני יהודים ל"מוקצה מחמת מיאוס".²⁹

²⁷ כן מופיע כינוי זה בשני הפיוטים שבכ"א אוקספורד 9/2701, שנזכרו בהערה 16: ב"אמר קיריס למשה" פעמיים ובי "תקנית עלאמ מן שריה" פעמיים. אגב, בפיוט זה אנו מוצאים שוב גם את הכתוב "אנגלי" במובן "שלאביים".
²⁸ כינוי זה מוזכר כלל בספרו המגווארמי של מרמור שטיין [29]. השווה מילוניו של לוי [26], 360, ערך "קיריס"; אגב, ברוב המקרים הרשומים שם אין "קיריס" בא תרגום של שם או כינוי הכתוב במקרא עצמו, כגון קטעים פאראפראסטיים הסוטים מן הכתוב. רוטנל אינו מבחין בין "קיריס" ככינוי לאל לבין "קיריס" כתואר לביניאראם, ועל כן הוא יכול לומר, ש"הוא [המלה קיריס] מצויה הרבה בתרגומים [...] ואף בכתובות של איי, למשל בבית הכנסת שבחמת גדר [...] קיריס הופלוס [...] וקיריס פוטוס [...] [15], 106].

²⁹ שונה הדבר במשלי המלכים, שתארים כאלה מופיעים בהם במשל, אבל לא בממשל.

²⁴ השווה, למשל, גולדשמידט [2], 94 ואילך; היינמן [25], 106–107, והערה 20; היינמן [25], 406. וראה להלן הערה 55.

²⁵ השווה היינמן [15], 551 ואילך; על קדמותה המופלגת של תפילת "עליזון לשבח" ראה גם בספרי [25], 173 ואילך.

²⁶ גם את הפיוט "יוסף תקף יצירה" משייך רוטנל [15] לקבוצה זו. דומה, שאותו הדבר ניתן לומר גם על שאר הפיוטים שאנו דן בהם, כגון "איזל משה"; שכן כל השוואה בין גירסאותיו מראה בעליל על שיבושים רבים שנפלו בארמית.

והמלאכים מסרבים לפתוח לו; התורה עצמה מתאבלת ומקוננת על משה שמת. ולא רק להתנחלות בין משה לבין המלאכים אנו עדים, אלא גם לויכוחים קשים ולהתנגדות שויות בין המלאכים לבין האל עצמו. אמנם יסודות מסוג זה מצויים גם באגדה ובמדרשים, אבל על פי רוב ברמז בלבד, ואין הם משמשים בדרך כלל נושא מרכזי לעלילה שלמה, המתוארת על כל פרטיה. כך, למשל, מסורת לנו גם המכילתא על סירובו של הים להיבקע על-פי פקודת משה; ורק כשנגלה עליו הקב"ה בכבודו התחיל הים בורח:

ויט משה את ידו על הים, התחיל הים עומד כנגדו. אמר לו משה בשם הקב"ה שיבקע ולא קבל עליו. הראתו את המטה ואל קבל עליו. [...] עד שנגלה הקב"ה עליו בכבודו. וכיוון שנגלה הקב"ה בכבודו ובגבורתו התחיל הים בורח, שנאמר "הים ראה וינס" (תהילים קיד, 3). אמר לו משה: כל היום הייתי אומר לך בשם הקב"ה ולא קבלת עליך. עכשיו מפני מה אתה בורח? "מה לך הים כי תנוס?" אמר לו: לא מפניך, בן עמרם, אני בורח, אלא "מלפני אדון חולי ארץ מלפני אלה יעקב החופכי הצור אגם מים חלמני למעינו מים" (מכילתא דר' ישמעאל, מסכתא דויהר, פרשה ד. מהדורת הורביץ רבי, בבבבארא את ואחרון, תש"ך, 102-103).³²

אבל בהשוואה לפיוט "איזל משה" זהו תיאור חיזור, שנעלמה ממנו כמעט כליל מסירת דברי הצדדים בדיבור ישיר (חוץ מאשר בחלק האחרון, שם היא נובעת בהכרח מדרשת הכתובים בתהילים). יתר על כן: ברוב המדרשים העוסקים בנושא זה מודגש דווקא, שהים נכנע למשה ללא ויכוח וללא התנגדות (ולא היה אפוא כלל צורך בהתערבות ה' כדי להכניעו). כך, למשל, אנו מוצאים, גם זאת במכילתא, שה' אומר למשה: משה נטה ידך על הים, "אתה ברשותי והים ברשותי ואני עשיתך עליו גזבר" (פרשה ג, עמ' 99). וכן: "אין הים עומד לנגדך ולא ישנה בדבורך" (פרשה ו, עמ' 110). ובניגוד מפורש לדברי המדרש הנ"ל, שאין הים בורח אלא מפני ה' עצמו המתגלה עליו, נאמר: "וכי מה ראה הים וברח? [...] ר' יודה אמר: מקלו של משה ראה וברח; ור' נחמיה אמר: שם המפורש היה חקוק עליו [...] ראה וברח".³³ ובניסוח מפליג עוד יותר: "[משה] שלט בים כשביקש קרנו וכשביקש החזירו למה שהיה".³⁴ גם ב"ספר קדמוניות המקרא", המיוחס לפילון, נמסר על מלחמתו של ה' בים המתמרד ברמז בלבד:

ויאמר אלהים [...] קח את מטך והכה את הים ויחרב. ויעש משה ככל אשר ציווהו האלהים ויגער האלהים בים ויחרב הים. ויעמדו מי הים וייראו מעמקי הארץ ויגלו מוסדות תבל מקול פחד האלהים ומנשמת רוח אף אדוני.³⁵

הקדומה הסודמת לימי חורבן הבית, אלא שמקובל היום על החוקרים, שבתרגומים הארץ-ישראליים האלה שמר מישקע ניכר של מסורת קדומה זו עצמה, אף כי פי שהמדרשות שבדינו "נערכו" והועלו על הכתב בתקופת מאוחרות, ואף על פי שבמשך דורות רבים של השימוש החי בהם בבת-הכנסת ועל מסירתם בעלי-פה הם כלטי גם יסודות חדשים ומאוחרים.³⁶ תרגומים אלה היו מאז ומתמיד פאראפראסטיים, אין ללמוד מן השם "תוספתא", המתלווה במקורות לחלק מההרחבות בעלות הוויכוח הרב המצויות בהם, שמדובר בהכרח ברובד מאוחר אדרבה, מסתבר, שדווקא בזמנים קדומים נהגו המתורגמים לקשט ולעטר את הרגומיהם כאוות נפשם, עד שנטייה זו נכלמה במצאת על-ידי התנגדותם של בעלי ההלכה, כדברי ר' יהודה: "המתרגם פסוק כצורתו, הרי זה בדאי; והמוסיף עליו, הרי זה מהרף ומגדף" (תוספתא מגילה, סוף, ומקבילות). גם דעתו של באכר ([17]: 220 ואילך) היא, "שאנו רשאים לראות תוספות פיוטיות מעין אלה הנדונות כאן כתוצר ישיר של ספרות התרגומים, כמפעלם של המתורגמנים היוצרים".

גם מבחינת תוכנו של היצירות הנדונות בולטים בהן כמה וכמה קווי אופי מיוחדים המשותפים לכולן. כאמור, יש בכלן תיאור מורחב ומחשי של הרגעים הדרמאטיים ביותר שבפרשה המקראית. תיאור זה נועד לרתק את הקהל וליצור מתח מוגבר. כולן רצופות דו-שיה, שתוכנו דברי ויכוח וריב, ואף התנחלות: בין משה לבין הים, בין משה למלאכים (שבהם חייב להתערב לבסוף אף הקב"ה עצמו), בין החודשים וכיוצא באלה. ואם כי בתיאור הבכי והאבל על מות משה אין מקום לויכוח, הרי גם ב"אזלת בניתא" בולט ריבוי הדמויות המשתתפות, שחלק מדב-ריתן מובא בדיבור ישיר. "באמר יצחק" אנו מוצאים אמנם מוזלזל ארבל בפי יצחק, ואברהם אינו מגיב עליו באופן מפורש, אבל גם מתוכו משתמע מעין ויכוח, כשיצחק הוא המעודד את אברהם לעשות את המעשה הנורא, לא לרחם עליו ולא לבכות; ומכל מקום גם כאן מתערבים בסוף המלאכים, ואחר כך הקב"ה עצמו. הפיוט הנידונים החוסים פעולה ומתח גובר והולך; היריעה הצרה למדי של 22 טורים מלאה התרחשויות והתמור-דיות; ורק בטורים המסיימים פג המתח והכל בא על מקומו בשלום.

אפיוני לפיוטים אלה גם השימוש הרב ביסודות מיתו-לוגיים. משה נאבק בים המתמרד³⁷ ובמלאכים, העוֹגִים אותו ויראים ממנו כאחד; הוא מתדפק על שערי שמים,

³² השווה לכך את מאמרי [75], בייחוד 90 ואילך, ו[15]. על שימת המחקרים הניתנת ב[75] יש להוסיף עתה רבים, וראשיתם בהוכחה שניים מהחשובים שבהם: מקנאמארה [30], ובאוקר [18].

³³ דיון מפורט במוטיב זה במדרשים וב"איזל משה" נמצא בספרו של ליונשטם [11], 123 ואילך.

³⁴ אבל השווה שמות רבה כא 6.
³⁵ פסיקתא דרב כנא. פסיקה יט, ו. מהדורת מנדלבוים, ניו-יורק, תשי"ג, 308.

³⁶ ילקוט שמעוני, א רמז תשפה (על במדבר לא, 2).
³⁷ התרגום על פי ליונשטם [11], 123.

מופיעות כאן כקרגיים ממש, שבהן יכול משה לנגחן את המלאכים (שם, טור 1) ! ניתן למצוא בפיוטים אחר עור מיטיבים האגדות רבים שלא מצאנו כמותם במקום אחר.

מעניין במיוחד הוא תיאור קריעת ים־סוף שנשמר ב"מזמור מרקה" השומרוני:³⁶

נתכוננו בים ונשמע, מה הוא אומר: לחילה לי לעשות דבר שיכעיס את האל ! לא נבראתי כדי למרוח או כדי לריב, אלא להשתעבד לפקודת האל ! משה הנביא הגדול אמר לי: דום [... !] והים כאילו אמר להמשה בהכנעה: בכל מה שאתה מצווני איני יכול להמרות [פיה] [... !] משה כאילו אמר לי: [... !] דום הים, כי אנו באים לתוכך [... !] והים כאילו אמר לו: אשרי שנמצאתי ראוי למה שהוא מצווה אותי [... !] ומשה כאילו אמר לי: דום, כי אתה תחרומם במה שיעשה בך [... !] נמשיב לים ונשמע איד הוא מדבר: עם משה הנביא הגדול על פרעה שהוסיף תועבה על תועבה: איני יכול להיטמא לו ולעמך, וטוהרתי לא תהיה קבר להם לעולם ! השיב לו משה הנביא הגדול: הרי אתה עושה טוב, כשאתה הורג את הרע. והים כאילו אמר לו: [... !] למה יעשה קברו בי [... !]

בתיאור זה מביע הים פעמים אחדות את נכונותו לציית למשה, והוא מסרב רק לדבר אחד: לשמש קבר לגווירי־היהם של המצרים.³⁷ תבנית ההתנצחות נשתמרה כאן אפוא מבחינה צורנית, אבל היא רוקנה מתוכנה.

דומה שמן המקורות הנ"ל ניכרת בעליל ההתרוצצות בין שתי מגמות: הבלטת היסודות המיתולוגיים וש"י טושם. על רקע זה בולט עוד יותר אופיים המיתולוגי המובהק של הפיוטים התרגומיים, שאינם מעלימים אלא אף מדגישים את הממדירות הים, את נסיונות המלאכים להכשיל את משה ואת הכנעתם, ויסודות דומים.

אף על פי שאין זה המקום לעמוד בפרוטרוט על המוטיבים שבפיוטים אלה, תור השוואתם לאגדות שבי־מדרשים ובתלמודים, עלי לציין לפחות, שמרובות בהם האגדות, שאין כדוגמתן בספרות התלמודית־מדרשית (וכך הדבר גם במקומות רבים בגוף התרגומים הארץ־ישראליים, השומרים על מסורות אגדה משלהם, שלא תמיד נקלטו בספרות האגדה).³⁸ נראה שאין מקור אחר המדבר על "איקונן של משה" שנברא לפני בריאת העולם ("ארכון" טור ח); לא ידוע לנו, שהלוחות הראשונים [!] נפסלו על־ידי משה [!] מן הספיר שמתחת לכיסא הכבוד (שם, טור פ);³⁹ ומעניין גם, ש"קרני ההוד" של משה

³⁶ הטקסט המקורי נמצא אצל מקדונלד ([28], 1, 35). התרגום העברי שלי. אני מודה לפרופ' זאב בן־חיים, שהבהיר לי כמה עניינים בטקסט זה ואף הואיל לבדוק אותו, על־פי כתיבדי שברשותו.

³⁷ זהו מוטיב אגדי אחר, המשמש הן בתרגום ירושלמי (לשמות ט, 12), הן בבבלי פסחים קיח, ע"ב, נושא לזיכוח משולש בין דים, הארץ והקב"ה בסגנונות שונים. ויכוח זה מתנהל במקורות אלה לאחר הטבעת המצרים בים.

³⁸ השווה לדוגמה ורמס [32], 178 ואילך; איינבורג [25] של מיוחדת לתרגומים הארץ־ישראלים אתה הגירסאות של האגדה שנזכרה בהערה הקודמת, על ריב הים והיבשה, מי מהם יקבל את גווית המצרים; וכיוצא בזה הרבה.

³⁹ והשווה תרגום ירושלמי לדברים ד, 13; וכן גינצבורג [24], 59, הערות 305–306, ובתרגום העברי: גינצבורג [3], 306.

⁴⁰ ירושלמי מגילה פ"ד ה"א, עד ע"ד.

⁴¹ כלומר: התרגום המיוחס ליונתן, תרגום הקטעים, תרגום כ"י ניאופיטי 1, קטעי הגניזה שפרסמו קאלה ואחרים, הקטעים שבמחזור ויטרי ועוד.

⁴² לדוגמה: סיפור יציאת מצרים הנחפז של בני אפרים המובא בתרגום המיוחס ליונתן לשמות יג, 11; בתרגום הירושלמי, שם; במחזור ויטרי, 167, בתרגום ליחזקאל לו, 1; בתרגום ארץ־ישראלי ליחזקאל לו, 1, שפרסם דיאז־מאצ'ו [20], ואילך; בתרגום התהילים ע, 9 ובתרגום לדברי הימים, א, 20–21, בכל אחד מהם בנוסח אחר. והשווה מאמרי [55].

⁴³ השווה היינמן [75], 93.

⁴⁴ ייצאת מן הכלל הזה מסירת ההלכה, שבה הקפידו על דיוק מחלט; השווה מה שכתבו על כך ליברמן [10], 220 ואילך, וגרשטיין [22], 105 ואילך, 119 ואילך.

⁴⁵ על אותן התופעות בתחום אחר עמדתי בספרי [35], 29 ואילך.

עוד מקרה של חזרה, המעניין שבכולם: הלשון שב"אמר יצחק", טור ש: "שדי אמר ליה לא תדחל טליא" חוזרת, בשינוי הכרחי אחד, גם בטור ש של "ארכין": "שדי אמר ליה לא תדחל משה". כך הדבר בנוסח של מחזור ויטרי, ואילו בנוסח שהדפוס רוזנטל מכתב-יד נעלם אפילו הבדל קטן זה: לשונו של ראשית הטור ב"ארכין" אף היא "שדי אמר ליה לא תדחל טליא [1]".⁴⁷ אם הכינוי "טליא" נאה ליצחק בשעת העקדה, שכן גם הכתוב קורא לו "נער" (בראשית כב, 5), ומפני שהוא "השה העולה" הוא ראוי להיקרא בשם "טליא" גם לפי משמעותה השנייה של המלה (טלה), הרי קשה ביותר להלוס כינוי זה למשה בן השמונים בשעת מעמד הר סיני! ודאי ששום מעתיק לא היה מעביר את הביטוי, ההולם את "אמר יצחק", משם ל"ארכין"; אבל הפייטן, היוצר את פיוטו בעל-פה, תוך שימוש בנוסחאות ובמטבעות לשון השגורים בפיו, עשוי להיגרר אחרי נוסחה רגילה ומוכרת גם במקום שאין היא מתאימה, ואזכיר כאן עוד מקרה של שימוש באותן הלשונות הנוסחאיות בשתי יצירות שונות: ראשית טור ת ב"ארכין", "תיסב אורייתא ותחיות לך", וזה כמעט לפזמון החזור בחלקו השני של "אגלי מרימא" (שלא הבאתי אותו כאן): "עד איסב אורייתא ואיחות".⁴⁸

מקרה בולט אחר של שגיאה או טעות בטקסט שלפנינו, שיכלה להיווצר רק בשעת אמירת הדברים בעל-פה (ושאחרי-כן חזרו עליה ואף העלה על הכתב), נמצא ב"אולת בכיתא". בטור ה כתוב "הא טורא דתבור וזכרמל שפכו בכיאי / וסיני מספדין תרוויחון". והנה, הן ריבוי המלים במחצית הראשונה ומיעוטן במחצית השנייה של הטור, והן המלה "תרוויחון" שבטור, לאחר שזכר רק סיני לבדו, מעידים בבירור, שכאן טעה המשורר והזכיר בהתחלת הטור שני שמות במקום אחד, ובסוף הטור — שם אחד במקום שניים! כנראה ביקש לומר: "הא טורא דסיני שפך בכיאי / ותבור וזכרמל מספדין תרוויחון", אבל הרגיש בשגיאתו מאוחר מדי, ובעל כורחו סיים את הטור בלשון רבים, כהרגלו, אף על פי שבמחצית השנייה מדובר רק בזה אחד. דומה, שגם את החלפתם של סימני הטורים ה וז ב"ארכין" בדפוסים⁴⁹ קשה יהיה לתלות ב"דילוג" של מעתיק; מסתבר, שאחד המתורגמנים החליף את הדברים תוך כדי הריצאתם בעל-פה, אף על פי שמהצית הטור האומרת "שאם יקרב [אלך] מלאך, תנגחו [1] בהן" יכולה להתקשר רק ל"קרני ההוד" שבטור ו, ולא ל"פורפיון" שבטור ה!

⁴⁷ רוזנטל [15], 86, רק רושם את שינוי הגירסה: משה — טליא, אבל אינו מעיר כלום.

⁴⁸ על כך מצביע רוזנטל בהערותיו [15], (93).

⁴⁹ רוזנטל [15], 86, אינו מזכיר גירסה זו.

שימוש רב בנוסחאות ובמטבעות לשון שגורים וסטאנדרטים, שהמסרן סגל לו במשך הזמן והבאים לו כעת מה"מוכר", כשהוא זקיק להם. (הם ניתנים, כמובן, גם לגיוון קל לפי הצורך).⁴⁶

גם ביצירות הפיוטיות מסודם של המתורגמנים, שאנו עוסקים בהן, ניכרים סימנים מובהקים של יצירה שבעל-פה. בראש ובראשונה יש להזכיר את השימוש בנוסחאות חזרות (ראה לורד [27], 4, 11 ואילך, 30 ואילך, 45 ואילך); לפעמים חוזר אפילו חצי טור בשלמותו פעמיים באותה היצירה (תוך שינוי קל או בלעדי), על אף חוסר הצדק לדוגמה: ב"אולת בכיתא" מתחיל טור ו: "תוב עלי אמרת אורייתא"; ואילו טור ה: "הבל עלי אמרת אורייתא". ב"ארכין" מסתיים טור ע: "צווח מן טוריה מלכא הייא"; ומיד אחריו טור פ: "מן כורסיה ומלכא רמא"; יתר על כן: בחלק מהגירסאות (ראה רוזנטל [15], 86, בשינוי הנוסח), התחלפו התארים עד כדי כך ש"מלכא רמא" מופיע בטור ע ו"מלכא הייא" בטור פ! גם הנוסחה "רעיהון דבני" חוזרת ונשנית ב"ארכין", והנוסחה "דלא תסאיבני" — בסוף שני הטורים של "אמר יצחק"; ואין צריך להזכיר נוסחאות מפורטות כגון "פרעה רשיעא".

מבחינה זו מאלף במיוחד הפיוט "איול משה", גם היותו לעובדה, שהוא הגיע אלינו בחמש גירסאות שור, שאת רוב ההבדלים ביניהן ודאי שאין לתלות לא בעיבוד או בעריכה של טקסט כתוב ואף לא בטעויות של מעתיקים. אפחה גם כאן בנינו החזרות על נוסחאות. אין צריך לומר, שדברי פקודת ה' אל משה שבטורים הראשונים חוזרים כמעט כולם אחר כך בתיאור הביצוע (טור ו ואילך), וביניהם שוב חצאי טורים שלמים, כגון "ואמר לימא זע מן קדמי", וגם "דאנא שלוחיה דיוצא בראשית", אבל נוסף לחזרות אלה, שאולי קשה היה להימנע מהן, אנו מוצאים, למשל, בנוסח התרגום היווהשלמי (הנזכר בהערה 3), שגם טור ט וגם טור ס מסתיימים באותה הנוסחה: "לית אנא מתכביש מן קדם יולא איתתא"; ואילו בנוסח שפרסם אפשטיין [21] מסתיים טור ד: "וימצראי רדפין בתריחון", וטור ה שאחריו שוב: "ויסנאיהון רדפין בתריחון". לא רק החזרות הכמעט-מילוליות האלה אופייניות ליצירה שבעל-פה; אופייני להן לא פחות, שלא כל החזרות נמצאות בכל הגירסאות, אלא הן מוחלפות בביטויים אחרים. ואוסף

⁴⁶ לכל העניין השווה, לדוגמה, נילסן [31], מאמרו המסכם של קאליי [19], 113 ואילך, ובעיקר ספרו של לורד [27], המבוסס על מהקר שדה מיקה בשיירת העליה היוגוסלאבית והמיישם את תוצאותיו על השירה העפית הקלאסית, בייחוד ההומרית. דברי בנוף המאמר מסתמכים על קבצי עיתון של לורד לגבי דרכי היצירה של שירה שבעל-פה ועל סימני ההיכר של יצירה זו: השווה לורד [27], 14 ואילך, ובקמקומות רבים נוספים שאזכיר בהמשך המאמר.

[11]

צריך לגרוס "אנא" בלשון יחיד בסיומ (הטור).⁵⁰ כן אין אנו יודעים מה טיבו של טור ל ב"איל משה" ולא זו בלבד, שמחציתו השנייה הגיעה אלינו בכמה גרסאות, אלא שבנוסח מחזור ויטרי ראו צורך להוסיף בסוף הטור הקודם "הכריו אמר ליה", אף על פי שתוספת זו שוברת את המיקצב הלחטני; ואילו [מ]כלי ו[א]מר ליה כלך [השיב האל, צעק ואמר לו כדבריו האל, אף על פי שהתנגדו סה זו תופסת את טור ל כדבריו האל, אף על פי שהתנגדו של העלילה דורש, שהתערבותו הישירה של ה'תבוא רק בסוף. אי-בהירות אלה נגרמות בעיקר על ידי כך שלא תמיד נותר לפייסן מקום באותה השורה (או בשורה הקודמת לה) לציין מי הדובר, ולכן לפעמים לא ברור בפי מי הדברים אמורים. אבל עצם האפשרות לומר על דברי הקדמה כאלה, כגון "אמר משה" או "מתיב" שבה מאשרת לנו שוב, שאנו עוסקים בשירה שבעל-פה, שבה יכולים שינויי קול ואמצעים "תיאטראליים" אחרים לבוא במקום ציגנים מסוג זה.

במידה מסוימת באים הקיטוע והשמטת דברי הקישור בעקבות הנטייה לעצב כל טור כיחידה בפני עצמה, ללא "פסיחה" מסור לטור, שאף היא מתכוונתה של השירה שבעל-פה.⁵¹ אין בכל החומר שלפנינו אף מקרה אחד, שבו לא מסתיים המשפט בסיומו של הטור. יתר על-כן אפילו חצאי טורים חופפים לרוב יחידות תחביריות וענייניות כאחד, אף על פי שהטור המרובע נוח במיוחד לשימוש, כי אפשר לחלק אותו לפי הצורך לחצאים או לרבעים. הוא מסובך הרבה פחות מן הטור בעל עשר החברות, המשמש בשירת העלילה (שבעל-פה) ביגולה סלאבית, שאותה חקרו ולורד פרי ולורד [27], 32 ואילו, 38 ואילך, או מן ההקסאמטר ההומרי [לורד, 27], 42 ואילך), גם מבחינה זאת, שאין הוא בנוי על מספר מרוב של חברות. ניתן לזהות לתוך מחצית טור גם שש מלים ויותר, או להסתפק בשלוש בלבד, כפי שכבר ציינתי, ולא עוד אלא ש"חנאי המיקצב" שווים בו בכל חלקי מה שאין כן בשירה היוגוסלאבית וההומרית, ואותה הנוסחה ניתנה לשיבוץ בכל מקום בו.

אם הפיוטים שלפנינו הם אפוא יצירות שבעל-פה — על כל סימניה המובהקים של יצירה כזאת — ברור, שאין עוד אפשרות לדבר על זמן "חיבורם" המדויק, שכן בתחום זה יוצרים את השיר מחדש, בגרסה חדשה, בכל

⁵² הנטייה האופיינית לפיוטים אלו להביא טור שלם או יותר של דיבור ישיר, ללא ציון מוקדם מי הוא הדיבור, בולטת בייחוד בדברי ה' הפותחים את "איל משה" ובדברי אשת פוטיפר ("אית לי חד טליא"), הפותחים את "יוסף תלך יצירה". דבר זה לא הפריע על גרם לבלבל כשפיוטים אלה שולבו בתוך גופו של תרגום הטקסט המקראי; אבל כשנוקט הפיוט על יוסף ואשת פוטיפר מהקשר זה, ניצו הכרח להקדים לו הקדמה, כפי שביארת בהערה 17 לעיל.

enjabement. ראה לורד [27], 54 ואילך, 131, 145.

אין צורך לפרט כאן את כל התופעות מסוג זה, והס' תפקתי במנייה הבולטות שבהן. כאמור, הואריאציות שבין גירסה לגירסה של אותו הפיוט אף הן עדות חד-משמעית למקורם של הפיוטים ביצירה שבעל-פה. לפי עמים תחלפו טורים שלמים, כגון ב"אמר יצחק" טור צ: במקום הנוסח של מחזור ויטרי "צאת למימריה / ונטל סכינו למיכוס יתה" (341), המספר על ביצוע הצו על-ידי אברהם, אנו מוצאים בנוסח, שמביא רוזנטל על-פי כתב-יד, "צוארי פשוט לך אבא / מה דניחא לך קום עיבד".⁵³ כך קרה גם ב"איל משה" בטור ד (אלא ששם נשתרבה הנוסח האלטראנטיבי לתוך הפיוט ברוב הגירסאות, ולכן הוכפל בו טור ר):⁵⁴ במקום "ריבונה דעלמא לא חסר עמך / בידוהי דפרעה רשיעא" נאמר "רם יתב ליה חסר דניסא / לתבלא כל מרדיא". נוסח אחרון זה אינו במקומו גם מבחינת רצף העלילה, שכן מטה הנסיים הוזכר כבר בטור ז, והוא לא הועיל למשה כי הים לא נסוג מפניו. הגירסה האלטראנטיבית משקפת אפוא במקרה זה גם תפיסה שונה של העלילה, שלפיה נכנע הים לבסוף למראה המסה (ועיין לעיל, עמ' [8]). גם תופעה זו של חוסר אחידות בעיצוב העלילה, ותרי פעות דומות, כגון קיטוע הסיפור או חזרה על עניינים שכבר סופרו (השווה לורד [27], בייחוד פרק 8 ופרק 9), ניכרת בהרבה מקומות ביצירות אלה, וגם היא, כמובן, אופיינית ליצירות שנוצרו בשעת השמעתן. כך, למשל, לא ברור כל צורכו תפקידו ומקורו של טור י "ארכיו", וכנראה צריך להבינו כתשובת משה למלאכים (ואז

⁵⁰ דומה שגירסת מחזור ויטרי עדיפה (על אף קיצורה של המהצית הארשונה של הטור), שכן דווקא בה ניתן לנו סיכומם של דברי הכתוב (בראשית כב, 10), שפיוט זה משמש כנראה תחליף לרגומו; וראה הערה 17 לעיל. תופעה זו של יצירת טורים מתחלפים בולטת בייחוד בשני הפיוטים שהוזכרו בהערה 17. ב"אתגבר ביליה" צורפו בטקסט שלפנינו במחזור ויטרי כמה טורים אלטרנטיביים לאחר סיום הא"ב, כאילו הם המשכו של הפיוט. ביניהם בולטים הטרסצים ז, ק, ש, ה, המעצבים את הסיפור עיבוס שונה, שכבינה הוא ההורג את יואב (כמו בסיפור המקראי), ולא כמו בגוף הפיוט הקודם להם, רתבעם [!]. ואילו פיוט "יוסף תלך יצירה" בא סיום שונה באחד מכתב-יד. היד שבהם השתמש רוזנטל. והשווה דבריו, ש"מתוך חיזור של צונץ עולה, שהפיוט שהיה לפניו הכלל את שתי הגירסאות" ([15], 97); וראה שם גם על התלבי טייתו של רוזנטל בסנינו לקבוע, איזו משתי הגירסאות היא המקורית או "הבנויה". אין הוא מעלה על הדעת, שמדובר בעיצובים מתחלפים של הפיוט בידו "משוררים" שונים שהשמיעו אותו בעל-פה.

⁵¹ בגרסות תרגום ירושלמי ומחזור ויטרי; ואילו בכ"י שפרסם קאמלוש [14] הוחלף "ריבונה דעלמא" ב"קודשא בריך הוא", ובכך הוכפלה אות ק. במהדורת אפשטיין [21] חסר הסור "רם יתב ליה" גוני; ואילו בכ"י אוספורד 2701/9 (ראה הערה 3) חסר הטור "ריבונה דעלמא לא תמסור עמך".

המתכונת, כלומר, מחרוזת של טורים מרובעים בעלי אקרוסטיכון אלפאביתי, המאפיינת את הפיוט הקדום, נולדה בתחילה לצרכיה של "השירה שבעל-פה", והגיעה מן המוכן אל ראשוני הפייטנים שבכתב; הם סיגלו לעצמם דפוס צורני זה לצורכי יצירתם הפייטניים, אבל שיפצו אותו, הוסיפו לו קישוטים (ובנייהם, לבסוף, גם את התרזו) והרחיבו את היקפו. שכן קשה מאוד להעלות על הדעת תהליך הפוך — ששירה בעל-פה חיוללה בעקבות שירה שבכתב ותאמץ לה אמצעים ודפוסים שנוצרו מלכתחילה לצרכיה של זו. ולא עוד אלא שבהושר שנידון כאן מצאתי את התבנית הזאת אך ורק בצורתה הפשוטה והבלתי-מפותחת ביותר, בשעה שהפייטנים, ואף הקדורמים שבהם, כבר משפרים ומגוונים אותה. גם השימוש בארמית עשוי לתקוץ את ההשערה, שראשית היצירה הפיוטית בישראל היתה "שירתם" של המתורגמנים⁵⁰ שכן

50 ואם אמנם כן הדבר, דומה, שאת השלב הבא בהתהוות של הפיוט הקדום מייצג סוג "הברכות המפיוטיות". שגם הן בנויות 22 טורים מרובעים, בעלי אקרוסטיכון אלפאביתי, ללא שום מנגנון פייטניים נוספים (אלא שבחלקם באים עוד טורים או פסוקים אחדים לאחר השלמת הא"ב). מסוג זה ידועה לנו חמש דוגמאות: (1) ברכת "אשר בגלל אבות בנינו גידל" (דודון 4), א, 8188; נמצאת במחזורי כל העדות לשמחת תורה; שימשה ברכת שלאחר קריאת התורה בפי המסיים את פרשת "וואת הברכה"; השווה בספרי [25], 106 ואילך, ובספרות הרשומה (שם); (2) "אשר הניא עצת גויים" (דודון 4), א, 8215; שימשה כנוסח מורחב של הברכה שלאחר קריאת המגילה; השווה יערי [9]; (3) נוסח "אתה גאלת" (דודון 4), א, 8717; שימשה הרחבה פיוטית של ברכת הגאולה שלאחר קריאת שמע או שבהגדה של פסח; השווה גולדשמידט [2], 94 ואילך; (4) ברכת התורה לקריאת פרשת הדיוברות בחג השבועות (פרסם רצהבי על פי כתב-יד קדומים של ההכאלא [16]); (5) ברכת התורה לאחר קריאת שירת הים בשביעי של פסח (פרסם רצהבי על פי כתב-יד קדומים של התכ"ל [16א]); ואולי יש להוסיף לאלה את ההבדלה המפורטת שפרסם זולאי [7], 303–304. גם באלה ניכרים עדיין, אם גם בצורה פחות בולטת, סימנים של יצירה שלפניהם: 1) במס' 5, חורו, מלה במלה, אותו הנוסח בטור 5; גם טור 6 וזה כמעט בשניהם; מחציתו הראשונה של טור 5 וזה (מלבד שינויים בסדר המלים) במס' 1, מס' 4 ומס' 5; הרבע הראשון של טור 5 חוזר גם במס' 3, במס' 5 וזה כמעט מחציתו השנייה של טור 5 "ואמרו למשה תנה לנו מים" למחציתו השנייה של טור 5 "ואמרו למשה תנה לנו לחם". הנוסח "משה יד" נמצאת הן במס' 3, טור 5 והן במס' 5, טור 1. גם היא הופיעה של שתי גירסאות אלטרנטיביות של אותו הנוסח, שנשתרבו לבסוף שחיתו לנוסח שלפנינו, אנו מוצאים במס' 1, טור 5: "מי עלה שמיים לתוך הענן / ומי ראה תמונת אליהו // משה עלה לתוך הענן / גם הוא ראה תמונת אליהו". כך הדעת הרבה בנוסחי כל העדות, ואף במחזור ויטרי; ואילו בנוסח רס"ג שפרסם וינר [6], 256–260 נמצא רק הראשון משני הנוסחים האלה, וכן בנוסח שפרסם זולאי [7], 312. נוסף לכל זאת, מחציתו השנייה של טור 1 במס' 1, "כי אין כמוך

שמשמיעים אותו (לורד [27], 4 ואילך, 94 ואילך, 100 ואילך); אלא שהיצירה ניוונה כמסורת עתיקה וזו גם ה"נוסחאות" ומטבעות הלשון, שהם אמצעי-קו-הברחים ליצירה "מאולתרת" זו. באו למשוררים מסורת מפי קודמיהם. הם עשויים אפוא להיות אר-אומנים וזמכא כנראה הסביר להמשך השימוש בנינו "קריס" בתחום זה, לאחר שנעלם מכל שאר תחומי ספ-ריותה.

יש להסיק מסקנות הדי-משמעות לאור החומר הדל הנוסח לרשותנו. בניגוד ליצירות האפיות רבות-ההיקף, שהוקדשו שירה העלילה ביססו עליהן את מסקנותיהם, לפנינו יצירות ספורות בלבד, שהיקפן לא עלה אף פעם על 22 טורים כל אחת. קל להבין, מדוע לא יכול סוג זה של שירה פיוטית להרוג כמסגרת צרה מאוד זו; שכן פיר-טום אלה שובצו בקריאת התורה ותרומה בציבור, ואילו הרשו לעצמם המתורגמנים הקדומים להרחיב ורחוסיף — ובהרחבות הביאוריות-האגדיות הללו הם מלאו-את התפקיד שמילאה אחר כך הדרשה בציבור — הרי יש גבול לחריגות ולסטיות מן הטקסט של הקריאה; כי אם יגדלו התוספות עוד יותר, הן עשויות להפוך לעיסוק, והקריאה, המופסקת תכופות על-ידי תוספות ממושכות, תהיה קטועה עד כדי כך, שלא תובן עוד ותאבד את טעמה.

מצד שני, העובדה, שביצירות המעטות והקצרות ש-הובאו כאן בחשבון מצויים סימני היכר של יצירה שבעל-פה בריכוז רב כל כך ובצורה מובהקת כל כך, מחזקת את הקביעה, שאלה אמנם שרידי פיוטים של "משוררים" יעיצו בעל-פה. אבל רק אחת מיצירות אלה נשתמרה בתוך אחד התרגומים עצמם, ואילו לגבי השאר עלינו להעמיד בניין אב מכתבים אחד; ואף על פי שסביר להניח, שכולן באית המקור המקורי, כלומר, ממפעלם של מתורג-מני המקרא בבתי-הכנסת, הרי אין כאן ודאות. גם לגבי הבעיה הכרונולוגית יכולתי אמנם להצביע על תו-עזות לשוניות וצורניות, המעידות על קדמות מופלגת, אבל אין בידי לקבוע באופן ברור את התקופה שבה נוצרו הפיוטים הנדונים. אינני יכול אפוא להסיק מסקנות הדי-משמעות, אבל אי אפשר גם להתעלם מכך, שמס-תמנת לפחות אפשרות סבירה, שהפיוטים "התרגומיים" מייצגים שלב בתהוות הפיוט, שהוא קדום אף ליסודי בן יוסי ולפייטנים עולמי השם. שכן נוכחנו לדעת, שהטור המרובע המופיע בכולם הולם להפליא את צורכי היצירה שבעל-פה; גם האקרוסטיכון האלפאביתי עשוי לשמש אמצעי-עזר ביצירה כזאת דווקא, ועל כך עמדתי כבר במקום אחר.⁵¹ אפשר אפוא להעלות על הדעת, שאותה

⁵¹ בספרי [25], 88–98. (התפרסם גם בנפרד: היינמן [5]). על מתכונת אחרת, שגב אותה יש ליחס לתקופה "הקדם-פיוטית", ראה במאמרי [7א].

טבעי ומובן הוא, שראשיתה של שירה תהיה נעוצה ביר צירה בלשון העם המדוברת. ואכן, "שירתם" של המתורגמנים נוצרה בארמית, בעוד ששירת הפייטנים נתחברה בעברית, שהיתה רק לשון ספרותית, או ספרותית למחצה, מימי האמוראים ואילך.

מכל מקום, דברי האחרונים הם בגדר השערה בלבד, ורק דבר אחד נבחר כל צורכו: שהיתה קיימת בישראל שירה עממית שבעלי-פה. לא שירה אפית, רחבת-ידיים, אלא יצירה צנועה, שלא נולדה בזכות עצמה ולצורך עצמה, אלא נתלוותה לתרגומי המקרא שהושמעו בבית-הכנסת ושירתה אותם. היא נאהזה במובנים הדראמאטיים רביי-המתח שבעלילה המקראית עצמה, ועיצבה אותם עיצוב אמנותי-אגדי רבי-רושם.

עם ההדפסה: לאור הנאמר ב"ארכיון" על קרני ההוד של משה, שבהן הוא יכול לנגח את המלאכים, מסתבר שתרגומו של היירונימוס לשמות לד, 29 ואילך, ששימש נקודת מוצא ליצירת הדמות המפורסמת של "משה בעל הקרניים" באמנות הפיסול והציור, אין יסודו בטעות, כפי שרגילים להניח, אלא במסורת מדרשית — עממית, כנראה — יהודית קדומה.

בכל הנביאים, אינה אלא תרגום מילולי כמעט של מה ציהו השנייה של טורח "ארכיון" "דלא אשכחית בנביאי כוונתך", גם בפיוטים אלה אין "פסיחה", וההכרח לסיים עניין בסיומו של טורח גם כאן למקרים של קיטוע ושל קפיצות מעניין לעניין. גם הנושאים של רוב הברכות האלה קרובים מאוד לנושאים שמצאנו בפיוטים התרגומיים: קריעת ים סוף, מתן תורה, מות משה; ודומה שהטורים ה-ט במס' 5 נובעים במישור מ"איל משה". דמיון תמאטי זה אינו צריך להפליא, שכן הוא נובע בהכרח מן התפקיד הליטורגי הדומה של שני סוגי היצירות: אם הפיוטים התרגומיים באו לעטר את קריאת-תרגומן של פרשות מרכזיות בתורה, הרי הברכות המפיוטיות (תוך "מאתה גאלת") משמשות, בעקבות קריאתן של אותן הפרשות עצמן, לתכלית זאת למעשה, ורק מקומו של הפיוט הועתק מגוף הפרשה לברכה שלאחריה. גם מס' 2 הנ"ל ממלא אותו התפקיד ביחס לקריאת המגילה.

אבל גם ההבדלים בין שני סוגי היצירות הם משמעותיים: לא זו בלבד שהברכות המפיוטיות מסמנות, כנראה, את המעבר מן השימוש בארמית לשימוש בעברית, אלא שנעלם בהן כמעט לגמרי האופי הדראמאטי של הפיוטים התרגומיים. האחרונים היו בנויים בעיקר על דרישה, ואילו בברכות המפיוטיות אין כמעט דיבור ישיר (רק במס' 5 נשאר מקצתו, אלא שהוא שאל, כאמור, מ"איל משה"; ובמקומן של סצנות דראמאטיות רבות-מתה מציגות לפנינו הברכות המפיוטיות את השתלשלות המאורעות בלבד בסגנון "סיפור דברים בעלמא". ואף זאת: במקום להתרכז במעמד אחד ולמצות את כל המטען הדראמאטי הטמון בו, נוטה ברכות אלה להקיף מאורעות שונים במסגרת של פיוט אחד ולהסתפק ב"סקירה" קצרה וחיוורת של השתלשלותם. דומה שאת השינוי המהותי-ספרותי הזה

רשימה ביבליוגרפית

1. אורבך, א. א. "הז'ל" — פרקי אמונות ודעות, ירושלים, תשכ"ט.
2. גולדשמידט, דניאל. "אגדה של פסח: מקורותיה ותולדותיה במשך הדורות", מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ח.
3. גינצבורג, לוי. "אגדות היהודים", ד: "משה במדבר", הרגס וערך הכהן, מרדכי. מסדה, רמת-גן, תשכ"ח.
4. דודון, ישראל. "אוצר השירה והפיוט", ניו יורק, תרפ"ח.
5. היינמן, יוסף. "ההושענות — שרידים של דפוס פיוט קדום", "תרביץ", ל (תשכ"א), 357—369.
6. "האגדה של פסח ותולדותיה", לד. גילגלשטיין, "תרביץ", ל (תשכ"א), 405—410.
7. "המחזור ה'תלת-שנתי' ולוח השנה", "תרביץ", ל (תשכ"ד), 362—368.
8. "התפילה בתקופת התנאים והאמוראים: עיבוד פוסית", י"ל מאגנס, ירושלים, תשכ"ז.
9. "מסורת פרשנית קדומה באגדה ובתרגומי 'תרביץ', לה (תשכ"ו), 84—94.
10. "על דפוס פיוט קדום", "בריאילן: ספר השנה למדעי היהדות והרוח", ד-ה. אוניברסיטת בריאילן וקרית-ספר, תשכ"ז, 132—137.
11. "מלכויות זכרונות ושופרות", "מענינת לימים ולי", א"ס, ב. ירושלים, תשכ"ח, 545—569.
12. "תרגום שמות כב, ד וההלכה הקדומה", "תרביץ", לח (תשכ"ט), 294—296.
13. "פרשות בויקרא רבה שמקורותן מסופקת", "תרביץ", לח (תשכ"ט), 339—354.
14. "משיח בן אפרים ויציאת מצרים של בני אפרים בטרם קץ", "תרביץ", מ (תשל"א), 450—461.
15. וידר, נפתלי. "השלמות ותקונים לסדר רב סעדיה גאון", "ספר אסף", מוסד הרב קוק, תשי"ג, 237—260.
16. וולאך, מ. "להקדיר הסידור והמנהגים", "ספר אסף", הרב קוק, תשי"ג, 302—315.
17. ילינק, אהרן. "בית המדרש", במבקר את וואזלמ, ירושלים, תרצ"ח.
18. יערי, א. "הנוקם את צמיתו", "מחנים", מג (תש"ח), 27—31.
19. ליברמן, שאול. "יוניית ויונות בארץ ישראל", מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ג.
20. ליונשטין, ש. א. "מסורת יציאת מצרים בהשתלשלותה", י"ל מאגנס, ירושלים, תשכ"ה.
21. מירסקי, אהרן. "ראשית הפיוט", הסוכנות היהודית, י"ז, שלים, תשכ"ה.

יש לתלות ישירות בשינוי מקומם של הפיוטים: לא עוד הם היו משולבים בגוף הפרשה, היה תפקידם להביא את השיא בעלילה עליידי פיתוח מטענו הדראמאטי; לא שאין כן ביצירה הבאה בעקבות קריאת הפרשה; אינה יכולה עוד להגיש תיאור מרתק של רגע השיא, מנת שהעלילה כולה כבר הושמעה ורגע זה כבר חלף.

21. Epstein, A. "Tosefta du Targoum Yerouschalmi". *REJ*, 30 (1895), 44—51.
22. Gerhardsson, B. *Memory and Manuscript*. Copenhagen, 1964.
23. Ginsburger, M. "Les introductions Araméennes a la lecture du Targoum". *REJ*, 73 (1921), 186—194.
24. Ginzberg, Louis. *The Legends of the Jews*, VI. Philadelphia, 1959.
25. Isenberg, S. "An Anti-Sadducee Polemic in the Palestinian Targum Tradition". *Harvard Theological Review*, 63 (1970), 433—444.
26. Levy, J. *Chaldaisches Wörterbuch über die Targumim*. Leipzig, 1881.
27. Lord, Albert B. *The Singer of Tales*. New-York, 1968.
28. Macdonald, John, ed. *Memar Margah: The Teaching of Margah*. A. Töpelmann, Berlin, 1963. [Beihefte zur ZATW, 84.]
29. Marmorstein, A. *The Old Rabbinic Doctrine of God, I: The Names & Attributes of God*. Oxford U.P., London, 1927.
30. McNamara, M. *The New Testament and the Palestinian Targum to the Pentateuch*. Rome, 1966.
31. Nielsen, E. *Oral Tradition*. London, 1954.
32. Vermes, G. *Scripture and Tradition in Judaism*. Leiden, 1961.
33. Zunz, Leopold. *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*. Berlin, 1865.

האוניברסיטה העברית, ירושלים